

УДК 378.147
DOI: 10.31733/2078-3566-2021-6-410-414

Лариса КОСТЕЦЬКА[©]

судовий експерт

Андрій ЛИСЕЮК[©]

кандидат юридичних наук

(Український науково-дослідний інститут спеціальної техніки та судових експертиз Служби безпеки України, м. Київ, Україна)

ФЕНОМЕН ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЯК ОСНОВА ПРОФЕСІЙНО ВАЖЛИВИХ ЯКОСТЕЙ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ

У статті наведено обґрунтування необхідності розвитку відповідальності як професійно важливої якості військовослужбовців в умовах загострення та дестабілізації ситуації на світовій арені. Окреслено поняття професійно важливих якостей військовослужбовців як однієї з важливих передумов професійної придатності. Визначено поняття відповідальності та наведено перелік професійно важливих психологічних якостей в контексті специфіки діяльності військовослужбовців. Подано класифікацію психологічних якостей, необхідних для успішного виконання посадових обов'язків військовослужбовцями.

Ключові слова: відповідальність, професія, військовослужбовець, професійно важливі якості, воля, самоконтроль, психологічні якості.

Постановка проблеми. Суспільно-політична ситуація, що склалася на світовій арені, та збройна агресія Російської Федерації щодо України актуалізують нагальну необхідність міцної боєздатної армії як у плані технічного забезпечення, так і в плані морально-психологічного забезпечення особового складу. Основою та рушійною силою морально-психологічного забезпечення слугує саме наявність в особового складу необхідних професійно важливих якостей військовослужбовців.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Дослідження поняття професійно важливих якостей тісно пов'язане з поняттям здібностей, оскільки, на думку класиків психологічної науки, здібності визначають придатність особистості до певної діяльності (С. Рубінштейн) та є індивідуальними особливостями, які стосуються успішності виконання діяльності чи діяльності (Б. Теплов, В. Шадриков). Зазвичай здібності визначають як «індивідуально-психологічні особливості, що забезпечують легкість та швидкість набуття знань, умінь, навичок, але не зводяться до них» [5, с. 10].

Термін «професійно важливі якості» в науковій літературі трактується неоднозначно. З різних позицій професійно значущі якості особистості досліджували В. Сластьонін, Е. Зеєр, Н. Тализіна, О. Мудрик, В. Шадриков, М. Вачевський, С. Рубінштейн, І. Якиманська, Ф. Русинов та ін.

Мета статті: дослідження феномена відповідальності як основи професійно важливих якостей військовослужбовців.

Виклад основного матеріалу. Професійно значущі якості є однією з можливих передумов професійної придатності, що характеризують певні здібності та становлять їх структуру. З одного боку, вони є передумовою професійної діяльності, а з іншого – професійно значущі якості самі вдосконалюються, шліфуються в процесі діяльності. Професійно важливі якості в процесі свого шліфування та вдосконалення проходять стадії, рівні, етапи професійного становлення.

Професійне становлення передбачає використання сукупності прийомів соціального впливу на особистість, її включення в різні види діяльності, що спрямовані

© Л. Костецька, 2021
sbu_public@ssu.gov.ua

© А. Лисеюк, 2021
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-9026-1188>
os_ict@ssu.gov.ua

на формування системи професійно важливих якостей.

У переліку професійно важливих якостей особистості необхідним є не тільки сукупність властивостей особистості, що пов'язані з її видом діяльності, але й особистісні якості, професійно важливі для будь-якого виду професійної діяльності. Це передусім відповідальність (відповідальність визначається як загальносоціологічна категорія, яка виражає свідоме ставлення особи до вимог суспільної необхідності, обов'язків, соціальних завдань, норм і цінностей), самоконтроль, професійна самооцінка, яка є важливим компонентом професійної самосвідомості, і певною мірою своєрідні професійно важливі якості – це емоційна стійкість, тривожність, ставлення до ризику. Особисті риси, схильності й здібності повинні відповідати професії, яку вибирає людина.

Професія військовослужбовця пов'язана з багатьма ризиками як з фізичними, так і з психологічними, що, зі свого боку, вимагає фізичної та психічної витривалості. Саме тому для цієї професії важливим є низка таких професійно важливих якостей: здатність до швидкої самоорганізації (мобілізації) та організації інших, високий розвиток волі, витривалості, розвинене мислення, здатність до адекватного аналізу фактів, швидкість реакцій, далекоглядність, висока воляова саморегуляція, висока психічна та емоційна стійкість, здатність зосереджуватися на об'єкті необхідну кількість часу. Водночас важливими є порядність, патріотизм, спостережливість, рішучість, інтуїція, вимогливість до себе та оточення, вміння розбиратися в людях, дисциплінованість.

Військовослужбовцям часто доводиться ризикувати своїм здоров'ям як фізичним, так і психологічним, своїм життям, оскільки *військовослужбовець* – особа (людина), що виконує посадові обов'язки, пов'язані з проходженням військової служби, яка покликана вирішувати питання у сфері безпеки та оборони держави.

Нормативно-правові акти дають чіткі визначення щодо того, хто такі військовослужбовці: «*Військовослужбовці* – громадяни України, які відбувають військову службу згідно із законом «Про загальний військовий обов'язок і військову службу» (1992)... обов'язки військовослужбовців, які випливають з умов військової служби, визначені Законами України» [9, с. 461]. Отже, відповідно до чинного законодавства військовослужбовці несуть такі види відповідальності: дисциплінарну, адміністративну, цивільну, кримінальну [9, с. 462].

З моменту вступу на військову службу в особистості різко змінюється її статус та, відповідно, вона бере на себе низку регламентованих законодавством зобов'язань. Тож військовослужбовець зобов'язаний дотримуватися чітко визначених законодавством правил поведінки та обов'язків, які регламентуються відповідними нормативно-правовими актами. Зокрема, військова присяга закінчується словами: «Присягаю виконувати свої обов'язки в інтересах співвітчизників ...» [3, с. 3].

Згідно з Кодексом добросесності однією з основних засад діяльності Служби безпеки України є «відповідальність перед народом України» [3, с. 6].

«Керівник відповідає за відданий наказ (вказівку), його наслідки та відповідність законодавству, а підлеглий – за невжиття заходів для його виконання» [3, с. 13].

Отже, розвиток особистості військовослужбовця відбувається через якісні зміни, що ведуть до нового рівня її цілісності, через зміну спрямованості, оскільки реалії військової служби висувають високі вимоги до формування у військовослужбовців необхідних бойових і морально-психологічних якостей. Захисник Вітчизни повинен бути безмежно мужнім воїном, що має різнобічні знання, готовий до блискавичного реагування та подолання будь-яких труднощів.

В умовах подолання труднощів воля виявляється в здатності вчиняти так, як потребує почуття обов'язку. Воно передбачає високу відповідальність людини, здатної діяти в ім'я інтересів своєї країни (держави), свого народу, свого оточення. Воля виявляється в умінні змусити себе зробити те, що визнаєш потрібним, необхідним, утамувати ті бажання та потяги, що заважають цьому. Тож воля – це, передусім, влада над самим собою, керування своїми діями, регулювання своєї поведінки. Вона також виявляється в подоланні зовнішніх перепон: труднощів у роботі, різних перешкод, супротиві іншим людям [2, с. 61].

Варто зазначити, що в науковій літературі немає єдиного уніфікованого набору професійно важливих якостей, проте більшість дослідників наголошують на необхідності наявності в структурі особистості військовослужбовця таких елементів, як: високий рівень психологічної стійкості, особистісно-вольові якості, психічна та

фізична витривалість, збереження високого морального духу й бойової активності, комунікативні вміння та якості, професійне мислення (логічність, швидкість, глибина, критичність, кмітливність, гнучкість разом з творчою уявою), добре розвинута слухова й зорова пам'ять, інтуїція, передбачення (антиципація), уміння орієнтуватися, швидка реакція, професійна спостережливність, професійна спрямованість особистості, морально-ділові якості, здатність співчувати іншій людині, доброзичливість, чутливість, безкорисливість, терпимість, толерантне ставлення щодо різних нестандартних проявів поведінки, зовнішнього вигляду й способу мислення будь-якої людини, принципова вимогливість до себе та інших, переконаність у необхідності служіння народу в цілому, творчий склад розуму, здібність прораховувати варіанти можливих наслідків дій людей, їх протистоянь чи, навпаки, об'єднань. До того ж наголосимо, що така діяльність потребує великого самоконтролю, витримки, здатності не втрачати самовладання в найскрутніших ситуаціях, співвідносити свою поведінку, спрямовану на інших людей, з суспільними моральними та правовими нормами [1].

Професія військовослужбовця є складним особливим видом діяльності, яка потребує наявності сукупності професійно важливих якостей, проте ядро цих якостей становить саме відповідальність, як основа професії військовослужбовця як такої.

Розглянемо детально поняття відповідальності. Український тлумачний словник містить таке визначення: «Відповідальність – покладений на когось або взятий на себе обов'язок відповідати за певну справу, за вчинки, слова. Обов'язок – те, чого треба беззастережно дотримуватися, що слід безвідмовно виконувати відповідно до вимог суспільства або виходячи з власного сумління» [7, с. 167]. Отже, вищенаведене визначення відповідальності крізь призму психології можна резюмувати як одну з властивостей особистості, що окреслює її спрямованість, безпосередньо впливає на будь-яку діяльність, а особливо на ставлення та якість виконання своїх функціональних обов'язків.

Розвиток особистості військовослужбовця відбувається через якісні зміни, що ведуть до нового рівня її цілісності. Вона припускає зміну сутнісних сил особистості, перетворення установок, що склалися, орієнтацій, мотивів поведінки під впливом суспільних відносин, що змінюються. Розвиток особистості здійснюється через зміну її спрямованості.

Реальності військової служби висувають високі вимоги до формування у військовослужбовців необхідних бойових і морально-психологічних якостей. Захисник Вітчизни повинен бути безмежно мужнім воїном, що має різнобічні знання, готовий до подолання будь-яких труднощів та бути готовим негайно й беззаперечно виконувати накази.

Умови військової діяльності достатньо детально охарактеризовано М. Томчуком. На його думку, до змісту факторів, що характеризують складність і специфічність умов несення військової служби, належать:

- суворе регламентування всіх видів відносин;
- існуюча потенційна загроза здоров'ю, життю;
- інтенсивне фізичне навантаження;
- обмеження в раціоні харчування;
- алкогольна депривація (за наявності установок);
- обмеження матеріально-економічного характеру;
- сексуальна депривація;
- обмежене спілкування з рідними, близькими, друзями;
- переважно одностатеве спілкування;
- відсутність свободи вибору партнера для спілкування;
- примусове спілкування;
- необхідність безумовної підлеглості старшим;
- залежність від старших;
- необхідність дотримання як формальних, так і неформальних норм поведінки;
- обмеженість у виборі та ухваленні рішень;
- перебування в середовищі, бідному на інтелектуальні стимули;
- відсутність звичних подразників;
- змушена відкритість у всіх сферах життєдіяльності (перебування під постійним наглядом, неможливість бути наодинці, постійне «вторгнення» в особистий простір);

– стимулювання агресивних, «чоловічих» принципів у поведінці;
– тенденція до обмеження проявів ініціативи, індивідуальності, обмеження у формах самовираження [6].

Отже, військова служба є складним особливим видом діяльності, яку повинен опановувати військовослужбовець.

Виняткова складність діяльності військовослужбовців диктує високі вимоги до професійної підготовленості кожного співробітника. Ця діяльність робить зворотний вплив на військовослужбовців як суб'єктів діяльності, розвиваючи їх знання, навички, уміння й здібності, формуючи певні характерологічні якості.

Складання психограми військовослужбовця шляхом аналізу експертних оцінок показало, істотно для успішного виконання посадових обов'язків необхідно мати такі психологічні якості [8]:

– *вольові якості* (емоційна стійкість; самовладання; завзятість у подоланні виникаючих труднощів; висока активність; відповідальність; самокритичність та інші). Воля спонукає особистість до свідомої активності, цілеспрямованої й планомірної поведінки. Вольове регулювання поведінки детерміноване умовами, за яких воно відбувається;

– *інтелектуальні якості* (уміння вибрати з декількох варіантів оптимальне рішення, здатність ухвалити рішення в разі недостатності інформації тощо). Поняття інтелект як загальна розумова здатність використовується в ролі узагальнення поведінкових характеристик, пов'язаних з успішною адаптацією до нових життєвих завдань;

– *комунікативні якості* (здатність знайти доцільну форму спілкування, залежно від ситуації; уміння погоджено взаємодіяти з іншими співробітниками);

– *пізнавальні якості*. Крім особистісних якостей, військовослужбовець для відмінного виконання професійних повноважень повинен мати розвинуті такі пізнавальні якості.

Спостережливість і увага (стійкість уваги, розподіл уваги, хороший обсяг уваги, уміння бачити малопомітні зміни на об'єкті тощо).

Якості пам'яті (хороша пам'ять на зовнішність і поведінку людини; відмінні моторна й рухова пам'ять; здатність протягом тривалого часу утримувати в пам'яті велику кількість інформації; хороша зорова пам'ять на обстановку об'єкта, за яким потрібно вести спостереження тощо) [8].

Проблема формування особистості професіонала має комплексний характер. Вона містить у собі соціальні, психологічні, фізіологічні та медичні складові; загальні й спеціальні професійні аспекти. Стосовно особистості військовослужбовця додатково постає завдання постійного підтримання високої готовності до виконання службових обов'язків у стресованих та екстремальних ситуаціях. Отже, екстремальні умови виявляються тим фактором, який надає проблематиці відповідальності особливої теоретичної й практичної ваги.

Межею, що диференціює звичайні умови від особливих, визнається зазвичай така межа, коли під впливом зазначених факторів психофізіологічні механізми втрачають резервні можливості, неспроможні забезпечувати адекватне відображення та регуляторну діяльність людини. У таких випадках відбувається зрив адаптаційного бар'єру, руйнування динамічних стереотипів, які склалися в процесі онтогенезу, і все закінчується психічною дезадаптацією [1].

Висновки. Професійна діяльність структурує властивості особистості в систему, наближаючи її до професійно-типової, а з іншого боку, індивідуально-психологічні особливості можуть, тією чи іншою мірою, відповідати або не відповідати вимогам професії.

Професія військовослужбовця є складним особливим видом діяльності, яка потребує наявності сукупності професійно важливих якостей, ядро цих якостей посідає саме відповідальність, яка становить підґрунтя професії. Відповідальність для військовослужбовця є рушійною силою для якісного й професійного виконання своїх функціональних обов'язків та запорукою спокою громадян, оскільки військовослужбовці стоять на захисті нашої Вітчизни.

Список використаних джерел

1. Александровский Ю. А. О психологической дезадаптации в условиях стресса. *Психиатрическая эндокринология*. Москва : Здоровье, 1988. С. 10–11.
2. Дружинин В. Е. Психология эмоций, чувств, воли. Москва : Сфера, 2003. 96 с.

3. Кодекс доброчесності співробітника Служби безпеки України. Служба безпеки України, 2019. 34 с.
4. Соціально-психологічне вивчення, прогнозування і корекція поведінки військовослужбовців ; за ред. Ю. М. Доленко. Київ : НДМЦ СПС ЗС України, 1994. 79 с.
5. Теплов Б. М. Способности и одаренность. *Психология индивидуальных различий*. Тексты. Москва : изд-во Моск. ун-та, 1982. 136 с.
6. Томчук М. І. Психологічні основи підготовки учнів до військової служби. Київ : Освіта, 1994. 72 с.
7. Український тлумачний словник (тезаурус) 250000 слів та словосполучень / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпін' : ВТФ «Перун», 2016. 1696 с.
8. Шеховцева Л. Ф., Тютюнник Е. И. Рабочая книга профориентатора и профконсультанта (Психограммы 269 профессий) : метод. пособие. Санкт-Петербург : Центральный институт повышения квалификации руководящих работников и специалистов профессионального образования МО РФ, 1997. 318 с.
9. Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол.: Шемшученко Ю. С. (голова) та ін. Київ : Вид-во «Юрид. думка», 2011. Т. 1 : А – Г, 654 с.

Надійшла до редакції 14.12.2021

References

1. Aleksandrovskiy, Yu. A. (1988) O psikhologicheskoy dezadaptatsiyi v usloviyakh stressa [On psychological maladaptation under stress]. *Psikhiatricheskaya éndokrinologiya*. Moscow : Zdorovye, pp. 10–11. [in Russ.].
2. Druzhynin, V. Ye. (2019) Psikhologiya émotssy, chuvstv, voli [Psychology of emotions, feelings, will]. Moscow : Sfera, 2003. 96 p. [in Russ.].
3. Kodeks dobrochesnosti spivrobotnyka Sluzhby bezpeky Ukrayiny [Code of Integrity of the Security Service of Ukraine]. Sluzhba bezpeky Ukrayiny, 2019. 34 p. [in Ukr.].
4. Sotsial'no-psykholohichne vyvchennya, prohnouzuvannya i korektsiya povedinky viys'kovosluzhbovtiv [Socio-psychological study, prediction and correction of servicemen behavior] ; za red. Yu. M. Dolenko. Kyiv : NDMTS SPS ZS Ukrayiny, 1994. 79 p. [in Ukr.].
5. Teplov, B. M. (1982) Sposobnosti i odaryonnost' [Abilities and talents]. *Psykhologiya individual'nykh razlichiy*. Teksty. Moscow : izd-vo Mosk. un-ta. 136 p. [in Russ.].
6. Tomchuk, M. I. (1994) Psykholohichni osnovy pidhotovky uchniv do viys'kovoyi sluzhby [Psychological foundations of preparing students for military service]. Kyiv : Osvida, 72 p. [in Ukr.].
7. Ukrayins'ky tлумачний словник (тезаурус) 250000 слів та словосполучень [Ukrainian explanatory dictionary (thesaurus) 250,000 words and phrases] / uklad. i holov. red. V. T. Busel. Kyiv ; Irpin' : VTF «Perun», 2016. 1696 p. [in Ukr.].
8. Shekhovtseva, L. F., Tyutyunnyk Ye. I. (1997) Rabochaya kniga proforiyentatora i profkonsul'tanta (Psikhogrammy 269 professiy) [Working book of career counselor and professional consultant (Psychograms of 269 professions)] : metod. posobiye. Saint-Petersburh : Tsentral'nyy institut povysheniya kvalifikatsiyi rukovodyashchykh rabotnikov i spetsyalistov professional'nogo obrazovaniya MO RF, 318 p. [in Russ.].
9. Yurydychna entsyklopediya [Legal encyclopedia] : v 6 t. / redkol.: Shemshuchenko Yu. S. (holova) ta in. Kyiv : Vyd-vo «Yuryd. dumka», 2011. T. 1 : A – H, 654 p. [in Ukr.].

ABSTRACT

Larysa Kostetska, Andriy Lyseyuk. The phenomenon of responsibility as the basis of professionally important qualities of servicemen. The article substantiates the necessity to develop responsibility as a professionally important quality of servicemen in the context of aggravation and destabilization of the situation on the world stage. It is mentioned that the service officer's behavior rules are regulated by the state legislature and corresponding normative acts defines the main basics for performing the professional activity. The author marks the absence of the general unified set of professional qualities and lists the integral elements of the military service officers' psychological structure: psychological stamina, good memory, anticipation, fact reaction, tolerance, open-mindedness, creativity etc.

The concept of professionally important qualities of servicemen considering the specifics of professional activity is described in the article. Responsibility is defined as an important quality alongside with self-organisation, strength of will, analytical thinking, ability to react fast, psychological and emotional toughness, ability to focus on a specific object during the necessary period of time.

The author outlines the peculiarities of the military profession, which give grounds to determine the activity as difficult and demanding specific personal features from service officers.

Based on the analysis of the service officer's psychogram, the classification of psychological features needed for successful performance of duties is provided in the article: volitional, intellectual, communicative and cognitive. The detailed description of the mentioned groups of features is presented together with the corresponding examples.

Keywords: responsibility, profession, military service officer, professionally important qualities, will, self-control, psychological qualities.